

Author's Interpretation of Psyche and Psychology of the Malefactor (Exemplified by the Novelette “Pavlo Chornokryl” by Marko Vovchok)

Svitlana Revutska¹ Svitlana Ostapenko¹ Hannah Udovichenko^{1,*}

Viktoriia Zinchenko¹

¹ Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhailo Tugan-Baranovsky

*Corresponding author. Email: udovichenko@donmuet.edu.ua

ABSTRACT

The article presents the psychological and psychoanalytic study of the domain of psyche of the main character of the novelette “Pavlo Chornokryl” by Marko Vovchok according to the own method of psychoanalytic interpretation of the character. Preconditions for formation, reasons and motives of behavior and experiences of the character are determined; peculiarities of malefactor's personality organization in the literary work: description of passionate nature, with special needs conditioned by the social status of the orphan, peculiarities of thinking, immaturity of self-image components, psycho-emotional state instability, etc. are figured out.

Keywords: *psyche of the malefactor, self-analysis of the character, psychoanalytic interpretation of the literary work, manifestation of the psyche of the character.*

1. ВСТУП

Творчість письменниці Марка Вовчка належить до тієї особливої когорти митців, що залишили свій творчий слід у культурах багатьох країн, адже вона не лише вільно володіла російською, українською, французькою мовами, а й писала твори, займалася перекладом художньої літератури. У своїх творах авторка уміло відтворювала психіку і психологію різних типів людей у межах соціуму, удаючись до ще не надто поширених у літературі того часу прийомів і методів: елементів самопсихоаналізу, психологічного аналізу переживань зображуваних персонажів. Її творчість є складовою початкового етапу у процесі становлення українського літературно-психологічного портретування, який потребує детального вивчення з метою введення у контекст загальноєвропейських літературних тенденцій XIX ст. Від 90-х років XX ст. дослідники творчості письменниці (С. Павличко [10], В. Агєєва, Р. Чопик [14], Н. Зборовська [5]) почали застосовувати нові підходи, методи і методики, які одночасно уможливають відтворення і вивчення цього етапу історії української літератури і

поглиблюють знання про Марка Вовчка з точки зору психології творчості.

Сутність методики дослідження полягає у поступовому всебічному аналізі всього того, що мало чи могло мати вплив на процес створення автором психіки персонажа. Одним із перших етапів є робота із назвою твору, тобто з'ясовуються причини, умови та мотиви добору й змін його назви; потім визначається, який вплив мали ці зміни на процес творення характерів персонажів, на зображення їхніх психічних станів, на зміст і функціонування твору тощо. На наступному етапі аналізується всі вияви психіки персонажа: виявляються й вивчаються причини, умови, мотиви та наслідки конкретних проявів психіки персонажів, їх зміст, форми, ознаки та основні функції, прояви психологізму як ступеня насиченості змісту твору психічними процесами та явищами. Лише після цього з'ясовується рівень психологічного та психоаналітичного проникнення автора у внутрішній світ персонажа, у сутність, у наслідки психічних процесів і явищ у житті особистості й соціуму.

Далі з'ясовується ставлення автора до твору загалом і до окремих персонажів, навіть до окремих проявів їхньої психіки; особлива увага приділяється внутрішнім суперечностям і протиріччям персонажів, міжособистісним і міжсоціальним протистоянням, які розглядаються і як першопричини переживань, і як їх наслідки.

Саме такий цілісний аналіз дає змогу з'ясувати сутність та рівень майстерності психоаналітичної інтерпретації авторкою життя й діяння значної маси українського народу середини XIX ст. – селянства. У межах цього дослідження – злочинців. Під час аналізу твору враховано психолого-соціальні чинники формування особистості ([4], [12]), зокрема і в художньому творі ([6], [7], [10], [13], [14]), а також особливості поведінки, мислення, діяння злочинця ([1],[2],[3]). Описана методика була апробована під час аналізу низки творів, де письменник розкриває психіку персонажів-злочинців, зокрема, контрабандиста («Максим Гримач»), убивці членів родини («Данило Гурч»), осіб, що опосередковано скоїли злочин: матері, що доводить до смерті невістку і сина («Свекруха»), дівчини, що звертається до надприродних сил (чарів), для убивства суперниці («Чари»), матері, що несвідомо стає убивцею власного дитяти («Горпина») та інших.

2. ОСНОВНИЙ ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

Первинна назва твору «Від себе не втечеш» була надзвичайно красномовною, вказуючи на психологічні процеси каяття і провини після якогось вчинку, а тому її було замінено на більш інтригуючу «Павло Чорнокрил», де лише прізвище, у якому вказується назва кольору – чорний, могло спровокувати негативні емоції читача.

2.1. Передумови злочину

Знайомство із головним персонажем твору розпочинається короткою констатацією про наявність одруженого чоловіка в сільській громаді. Основну причину одруження авторка вбачає в соціальному стані Павла та його дружини – обоє сироти, а побравшись «жили собі двойкою» [9, 162]. Тут варто згадати про особливості психіки дітей-сиріт, тобто їхню несформованість «Я» образу, натомість наявність спільності образів «Ми», а також дефіцит у любові й турботі, які вони прагнуть задовольнити через шлюб. Проста констатація також, певною мірою, визначає подальше життя такої подружньої пари, адже

психологи засвідчують, що діти-сироти мають цілий комплекс проблем сімейного характеру: дисгармонія подружніх взаємовідносин, психологічне насилья, неспроможність утримання сім'ї та інші [12], тим більше, що у творі це ускладнено кріпацькими умовами життя селян. Прояви психіки Павла повністю відповідають очікуванням сучасного читача щодо подружжя: чоловік відчував свою значимість, принаймні в родинному колі, не сприймає ролі дружини як повноправного партнера, визнаючи її залежність (наділяючи її роллю дитини), схильний до вербальної агресії, не визнання власної провини, відчуває постійне невдоволення власним життям («ходив усе понурою», «похмурий такий сидить» [9, 162]). Тож авторка навмисне зосереджує увагу читача на різниці характерів і темпераментів подружжя, що нібито і є причиною дисгармонії, що ускладнена загальними умовами зубожіння людей, однак, надалі, розкриваючи мотиви психіки й умови виявів його гірких слів, стає зрозуміло, що лише в родинному колі, з дружиною він неговіркий і агресивний. Вочевидь, що справжня причина криється у відсутності духовного зв'язку, почуття любові (з боку Павла). Подібні психічні процеси вже зображувалися в оповіданні «Не до пари», але у цьому творі авторка іде далі, надаючи можливості читачеві простежити можливі наслідки невдоволення потреб особистості одного з подружжя у шлюбі з духовно чужою людиною. Запальність і егоїзм, як доміанти психіки, у поєднанні з протилежними проявами психіки в різних умовах (мовчазний – пристрасний у розмові), насторожує читача і тим самим умотивовують чоловікові подальші вияви психіки і вчинки. Напруга і незадоволеність у стосунках, оптимістичне сприйняття дружиною усіх складнощів убогого життя підштовхує запального чоловіка до пошуку рідної душі.

Подальші вияви почуттів персонажа авторка здебільшого не аналізує, надаючи це право читачеві, а констатує, описує два паралельних світи почуттів, у яких опиняється Павло: омріяний світ пристрасної, порозуміння і духовної близькості з однією і ненависний світ духовного відчуження з іншою, дружиною.

2.2. Основні етапи скоєння злочину

Несподівана зустріч із молодою дівчиною з панського двору породжує в ньому вияв співчуття до нещасної дівчини і замилювання її красою водночас. Він не намагається зупинити чи заспокоїти її сльози й ридання, поводить так,

ніби переживає катарсис від її емоційного сплеску. Зустріч спочатку спонукає до роздумів над тяжкою долею селян, впливає на його настрій (сумний), а потім спільно пережите з коханкою ще більше загострює стосунки з дружиною. Поступово його сумний стан змінюється роздратуванням, яке він пояснює умовами життя, бідністю, безнадією, адже не усвідомлює ще справжньої причини. Потім і зовсім, відсідаючи, дистанціюється від дружини. Увесь спектр його думок і почуттів авторка наводить в окремому абзаці, чітко окреслюючи причини духовного і фізичного дистанціювання:

Кипіла в його душа, наболівши, наскорбівши. Невиносливо йому слухати було про сподіване добро, надію веселу. Миліш би йому було почути гіркої скарги, нарікання жалкее... Рідніша б йому та душа була, що нидіє в самогризоті, вистливіше те серце, що ворухиться од жалю гнівного та од туги важливої... [9, 166]

Ставлення чоловіка до дружини все більше і більше суперечить встановленим суспільним ролям дружина-чоловік, радше батько-дитина: її сльози образи викликають байдужість (не пожалував він її [9, 166]) і водночас неприємні відчуття, причина яких криється в його роздумах (вона чого плаче, дитина нерозумна?) і словах: проблеми він сприймає як особисте горе, яке егоїстично не хоче ділити з оптимісткою дружиною, бо для нього вона чужа-чужісінька. Натомість, згадка про дівчину плачущу, вгамовує його роздратування, вводить у стан глибокого замислення, під час якого він стає байдужим до слів дружини, до її обіймів. Лише опис явищ природи (весняний вечір – як символ відродження, нового; розквітла квітка, її аромат) натякає на зародження в серці Павла почуттів до іншої.

Наступного дня чоловік перебуває у стані очікування зустрічі, його думки сплутані, але спрямовані на дівчину, її емоції, настрої, життя. Почуттям духовної спорідненості, задоволенням пристрасті сповнений III підрозділ, акцентується на тому, як впливає на людину таке відчуття близькості, задоволення власних потреб. Підсвідомий процес пошуку і реалізації потреб передано цілою низкою слів: мов нахідка; мовби знайшов, що шукав, що треба було; і любує, і радіє – найшов! [9, 167]. Саме через сльози Варки Павло відчуває вивільнення і власних негативних емоцій, невдоволення умовами життя: її сльози викликають у нього не жалощі, а радість, залюбування, що змішане з почуттям закоханості. Її переживання викликають у нього співчуття і

розуміння: в його серце розжалілося, як наче од свого власного смутку [9, 168]. Натомість спогад про жінку, відгукнувся тривожними і неприємними, як холодний вітер [9, 168] думками.

Загострене відчуття самотності персонажів (він у родині, Варка – у панському дворі без рідні) реалізується через часті зустрічі, спільні переживання, що дедалі більше стають потребою для обох. Наслідком цього стає поява почуттів: Авжеж! покохалися! – констатує авторка. Приховування від коханки факту одруження Павло переживає важко, з'являються подвійні почуття пристрасті і провини, при цьому провини перед обома жінками. Провина перед дружиною більш очевидна у думках про неї, слухових галюцинаціях (чується голос її), переживаннях (нудно й трудно, і уразливо й соромно [9, 169]), бажанні уникнути спілкування, зайнятися якоюсь справою. Накопичені негативні емоції і пригнічений стан чоловік спрямовує на дружину у формі вербальної агресії й зневаги. Очевидно, що саме так авторка передає неоднозначний стан докору сумління, який виникає при самоаналізі власних почуттів і стану. Загальний стан чоловіка окреслено як відчуття задухи поруч із дружиною (Душно йому було коло Галі [9, 169]) і чорної туги, що переслідує його. Намагаючись позбавитися цього нав'язливого важкого стану провини, Павло приймає рішення признатися хоча б Варці в тому, що одружений, навіть не передбачаючи до яких наслідків призведе його зізнання. Бурхлива і ревна реакція дівчини насторожує читача і змушує замислитися над можливими наслідками дій обох пристрастних натур, адже і вона схильна до агресії й люті, імпульсивності й необдуманості.

Ще більше насторожує початок наступного розділу: Сперву вже повівало лихо над тим коханням, а це впрям поїняло, як вода [9, 170], який вказує на приховану загрозу. Розмова Варки з Павлом виявляє хворобливі ревності дівчини відносно дружини, що й можуть стати причиною біди. У процесі розмови читач ще глибше занурюється у причини чужості між подружжям. Його спогади беземоційні, позбавлені будь яких почуттів, лише констатація того, що причиною одруження стала симпатія – до вподоби була, а після одруження в хаті веселіш стало [9, 171] від присутності якоїсь людини. Бажання створити родину без почуттів, без уявлень про соціальні ролі чоловік-дружина, призвело персонажа до гірко розчарування у шлюбі.

Відомо, що Марко Вовчок також не була щасливою з О. Марковичем. Вона розповідала

Герцену, що вийшла заміж не кохаючи, а лише прагнучи незалежності [8, 63] тож про життя у шлюбі з некоханою людиною знала із власного досвіду. Сама письменниця, за спогадами І.Тургенева, була надзвичайно пристрасною особою, а почуття до О. Пасека, на думку сина, стали однією з причин розриву із О.Марковичем. Тож, переживання Павла, вочевидь, є суголосними з особистими переживаннями й негативним досвідом авторки щодо шлюбу, що дає право підсумовувати: Нікого було йому винуватити, нічого осуджати, тільки хіба – себе самого...[9, 171].

Не випадково у таких умовах у Павла почала зріти думка про убивство дружини, адже його байдужість до неї дедалі зростала, і навіть її хвороба жодним чином не вплинула на нього так, як слова дружини про скору її смерть. Він не здатен приховувати свого схвильованого стану: страх і водночас відчуття ймовірної свободи змушують його цілу ніч сидіти біля хворої дружини, очікуючи її смерті. Причина такої реакції і амбівалентності почуттів криється в готовності Павла до кардинальних кроків задля збереження стосунків із коханкою (на все піду), обмірковуванні найгіршого, про що він відкрито заявляє їй. Також варто врахувати, що формуванню амбівалентності передують й тривалий стан психологічної напруги, коли він одночасно намагається задовольнити потребу в любові, афіліації з дівчиною і покарати себе (почуття провини, сорому) за зраду дружини.

Руйнація рятівних сподівань щодо довгоочікуваної смерті дружини й усвідомлення її одужання викликає нову хвилю гніву, який набуває нових форм: емоції некеровані, підсвідомо спрямовані на завдання болю (хапає дуже міцно за плечі), її ослабленість викликає задоволення. Емоційна напруга зростає, коли Павло усвідомлює, що й справді хотів і міг удушити жінку, і лише її крик повертає керованість. Вирій емоцій і почуттів персонажа авторка зображує як стан звіра на полюванні. Гнів і злість помітний в усьому: хода, напружений процес мислення, почуття й поведінка загалом. Неоднозначна розмова з Галиною поступово засвідчує злі наміри й думки Павла – не убити, то покалічити, адже любов (тепер уже для обох закоханих) стає найсильнішим аргументом. Чергування замисленості і сміху Павла, як раптової емоції спільності, єдності – насторожує читача, адже суть емоційної перепалки подружжя кожен з них сприймає по-своєму, і лише читач має можливість вбачати двозначність слів і емоцій чоловіка.

Незворотність намірів авторка підтримує й описом природних явищ, які віщують про початок бурі. Прохання ревнивої Варки остаточно викриває усі її свідомі й несвідомі наміри і бажання (усунути Галю як перешкоду, що стоїть на заваді їхнього щастя), засвідчуючи спільність обох закоханих, а для Павла стає пусковим елементом у процесі вчинення злочину. І знову, не вдаючись до констатацій чи опису думок чоловіка, письменниця деталізує зміст і форми його емоційного стану, поведінки, аналізуючи які, читач сам доходить потрібного авторці висновку – персонаж обмірковує злочин. Напруження зростає поступово: внутрішня озлобленість (Його серце мстиво якось стрепехнулося у грудях, як до ворога лихого; заговорив гнівно); суперечливість, що застигла на обличчі (Білий сидів, а очі горіли [9, 178]); нервові ходіння, яке свідчить про розмірковування, сумнів, пошук виходу, пильність погляду.

У геометричній прогресії зростає емоційна напруга між чоловіком і дружиною в останній розмові, яка виявляє гостроту невдоволеності Павла життям, що також посилює бажання убити. Авторка і надалі не констатує жодних емоцій чи інших форм переживань чоловіка, лише двозначні окличні і питальні речення, що поступово демонструють безвихідь персонажа і в той же час, ніби виправдовують його наміри. Етап подолання убивцею останніх сумнівів, і врешті підготовки, простежується у виборі позиції, зміні зовнішності (яка неймовірно злякала дружину), у повторюваних наказах «ший!», аби відволікти увагу. Особливої деталізації Марко Вовчок надає переживанням під час учинення убивства, обираючи уже відомий прийом градації, що чергується із повторами. Так, стан глибокого хвилювання видає тіло Павла: останній погляд, кинутий на дружину, породжує гнів, тіло почало трепетати, а хода стає швидшою. Позиція чоловіка під час убивства, яку авторка описує у творі, також не випадкова. Вона свідчить про стан персонажа, адже дивитися у вічі дружині він не міг, відчуваючи шалений гнів і втрату емоційного контролю, а тому обирає підступну роль зрадника – ззаду, з-за плечей.

Аналізуючи усе описане письменницею, стан чоловіка-убивці не можна вважати афективним, підтвердженням цього є його абсолютний спокій, врівноваженість, свідомість своїх вчинків після убивства: Він до неї говорив, як чоловік при добрім змислі, розсудливо, при тямі й пам'яті [9, 181]. Замовчувані авторкою думки персонажа стають явними у визнанні Варці про те, що сам

давно замислювався над убивством. Ще більш холоднокровнішим є процес приховування скоєння злочину: спочатку продумає все, зважує, потім підлаштовує умови «випадкової» смерті. І знов таки простежується притаманний сиротам інфантилізм, що виявився у перекладанні провини і відповідальності на інших. Цинізм і цілковиту бездуховність виявляє чоловік і надалі, спокійно ідучи до церкви, удаючи засмученість хворобливістю дружини перед селянами. Заздалегідь підготовлене місце злочину свідчить, з одного боку, про високий рівень залежності персонажа від громадської думки, як сироти, що потребує співчуття, афіліації; з іншого, таким чином він дбає про захист своєї пристрасті, здобутої кривавої свободи – усього того, чим наразі живе його тіло і розум.

У психіці Павла спостерігається певна суперечливість. Своє ідеальне «Я» Павло уявляє виключно в умовах родини, у колі духовно близької людини. Дисонанс реального «Я» з ідеальним спонукає його до зруйнування одних умов і негайного створення інших, більш сприятливих для задоволення власних потреб повною мірою. Одруження з Варкою і справді дають увесь спектр позитивних емоцій, почуттів і станів – таким щасливим він ще не був, навіть притупляють страх перед викриттям злочину, усувають на певний час залежність від громади. Однак такий стан у нестабільній, травмованій сирітській психіці, короткочасний. Уже перші розмови молодого подружжя засвідчують про самоаналіз Павла, в наслідок якого у чоловіка виникає страх від усвідомлення того, на що він здатен – холоднокровне убивство. Голос, який йому ніби чується, можна сприймати як результат тривалого емоційного напруження, яке він несвідомо приховував.

Подальші зміни в психіці Павла можна характеризувати як депресію, що призводить до каяття злочинця. Настрій молодого чоловіка поступово переростає в бажання усамітнітися, свідомої ізоляції від громади, знов таки під впливом страху й докорів нової дружини. Павло знову стає замисленим і сумним, заглибленим у свої роздуми. Стани глибокого роздумування письменника описує різні за тривалістю – тривалі й короткочасні, майже миттєві, виявлені здебільшого у формі заціпеніння, однак без констатацій їх змісту. Для зображення фізичної й моральної виснаженості, занепаду колишньої внутрішньої сили, рішучості, удається до порівнянь то з хворою дитиною, то з потоком сильної води, що розлившись, майже зникла.

Ознаки депресії з кожним днем стають більш явними: байдужість до господарства, уникнення спілкування з селянами, цілковите збайдужіння до коханої, і врешті – безсоння. Його загальний стан авторка описує так: він став тихий та плохий, як сирітська дитина непоратована [9, 190]. Так, поступово накопичуються прояви глибокого розчарування, каяття й провини, що врешті решт виливається у нестримному сильному плачу, який суперечить тому образу кремезного вольового парубка, що підкорював волю першої дружини, по-чоловічому стримано співчував Варці на початку твору, і врешті – холоднокровно убив людину. Через гіркі сльози читач удруге спостерігає катарсис персонажа, який уповільнюється і не сягає свого апогею – його стан і настрій не поліпшується, а навпаки загострюється, Павло не пробачає собі убивства Галі, а потребує іншої форми звільнення від негативних переживань – публічного каяття.

На початку наступного розділу наступає емоційна розв'язка – він усім розкажує про свій злочин, щоразу вимовляючи слова зізнання, ніби очищує свою душу й совість. На зібранні громади він зовсім припиняє, а його непевний голос, сльози й плач засвідчують щирість каяття. Остаточного покарання за злочин Павло не отримує, адже його визнають божевільним, хоча насправді причина полягала в бажанні управителя уникнути судової тяганини.

Після визнання неосудності, настає певна фрустрація: він втратив все, що мав і на що сподівався, його світ повністю зруйновано ним самим. Усвідомлення цього породжує страх перед самим собою, він боїться залишатися наодинці з собою, вочевидь розуміючи, так само як і селяни, що відчуття провини могло підштовхнути його на самогубство. Усіма способами чоловік уникає самотності, з вдячністю ставиться будь до кого, хто з ним заговорить чи пустить переночувати, тільки це й викликає у його змороєній душі миттєві спалахи радості. У його психіці тепер домінують сум і туга, хоча Марко Вовчок не говорить про кого чи про що сумує Павло, читач і сам може здогадатися, що він отримав найвище покарання – покарання власною совістю, почуттям провини. Процес усвідомлення чоловіком всього того, що він втратив, письменника демонструє не лише через його страх бути на самоті, а й у ситуації з дітьми. Спілкування з дітьми приносить йому втіху, однак випадково побачивши, як дівча ненавмисно задушило каченя, впадає знову у плач і розпач, вочевидь згадуючи про свій вчинок. Навіть подібність ситуації позбавлення життя

призводить до загострення психічного і фізичного здоров'я персонажа, адже процес вчинення злочину залишає відбиток у психіці людини у формі змін її емоційно-вольової, когнітивної і поведінкової сфери. Подібне вже спостерігалось в оповіданні «Данило Гурч», де персонаж також декількаразово переживав стресову ситуацію з убивством.

3. ВИСНОВКИ

Упродовж всієї повісті письменниця крок за кроком зображує абсолютно реалістичний, психологічно обґрунтований художній образ персонажа-злочинця. Спочатку подаються передумови формування злочинної особистості, де увага зосереджується на неможливості усунення дисгармонії, у зв'язку з чим порушуються морально-етичні установки, увиразнюється підвладність соціальним впливам і без того травмованої сирітськими умовами життя психіки персонажа. Структура особистості персонажа-злочинця також відтворена майже повністю, у якій Марко Вовчок подає не окремі ознаки, а цілу низку взаємодоповнюючих ознак особистості злочинця: опис пристрасної натури, з особливими потребами, зумовленими соціальним станом сироти, особливостями мислення, несформаністю компонентів Я-образу, нестабільністю психоемоційного стану тощо. При цьому найбільш вдало подано переживання персонажа після скоєння злочину під впливом почуття пристрасті, де помітні елементи самопсихоаналізу персонажа, поступового процесу усвідомлення помилковості вчинку, що посилюється так і незадоволеною потребою в любові й духовній близькості. Багато складних процесів персонажа авторка не аналізує навмисно, адже вона уміло спрямовує мислення читача, який і здійснює цей аналіз.

ВНЕСОК АВТОРІВ

С. Ревуцька брала участь у розробці методики дослідження, аналізі художнього твору, С. Остапенко, Г. Удовіченко – концептуалізація, критичний огляд і технічне оформлення, В. Зінченко – аналітичний огляд наукових праць та редагування.

REFERENCES

- [1] T.V. Aleksieieva, Methodological approaches to defining the concept of “identity of the malefactor” as a key one in criminal psychology, Collection of scientific works of Ivan Ohienko KPNU. Problems of modern psychology 8 (2010) 29–38.
- [2] P.A. Vorobei, Stages of committing an intentional crime, Bulletin of E.A. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs 4 (2012) 260–272.
- [3] H.M. Hetman, Psychological profile: problems of modeling the face of the unknown, Problems of legality 123 (2013) 338–348.
- [4] O. Humeniuk, Social format of self-concept development, Psychology and society 3 (2004) 82–90.
- [5] N. Zborovska, Code of Ukrainian literature: a project of psychohistory of modern Ukrainian literature, Akademydav, Kyiv, 2006.
- [6] G. Klochek, Poetics and psychology, Society “Knowledge” of the USSR, Kyiv, 199., 48 p.
- [7] M. Kodak, Psychologism of social prose. Naukova dumka, Kyiv, 1980, 162 p.
- [8] L.V. Ren, Study of the needs of orphans and children deprived of parental care living in a social dormitory, Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University. Series: Pedagogical Sciences 150 (2018) 120–123.
- [9] B.B. Lobach-Zhuchenko, Chronicle of the life and work of Marko Vovchko, Kyiv, 1983.
- [10] M. Vovchok, Works in 7 volumes, vol. 1, Naukova Dumka, Kyiv, 1964.
- [11] S. Pavlichko, Marko Vovchok (1833–1907). Three fates. Marko Vovchok in Ukrainian, Russian and French literature, Fakt, Kyiv, 2002.
- [12] O. Stepanov (Ed.), Psychological encyclopedia, Akademydav, Kyiv, 2006.
- [13] V. Fashchenko, In the depths of human existence: literary studies, Maiak, Odesa, 2005.
- [14] R. Chopyk, Vovchok. Word and time 8 (2007) 3–14
- [1] T.V. Aleksieieva, Methodological approaches to defining the concept of “identity of the malefactor” as a key one in criminal psychology, Collection of scientific works of Ivan Ohienko